

УДК 321.7 + 327.2

Грицьких І. В.,
м. Луганськ**БРИТАНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
КОНТЕКСТ (друга половина XIX – початок XX століття)**

У статті робиться спроба на основі аналізу історії британського суспільства другої половини XIX – початку XX століття обґрунтувати оригінальну модель пояснення виникнення феномену демократії.

Автор намагається довести зв'язок між зовнішньоекономічною експансією Великої Британії і активним розвитком демократичних інститутів всередині країни.

Ключові слова: демократія, демократизація, Велика Британія, міжнародні економічні системи, світ-системний аналіз, експансія, міжнародні відносини.

У першій половині V століття н.е. серед стародавніх греків набула розвитку практика та ідея суспільного устрою, заснованого на підставах свободи — демократія. Укорінена в соціальній дійсності Афіньського полісу, ця ідея і практика породила дискусію стосовно ідеальної форми політичного устрою, яка триває понад 2,5 тисяч років.

Основним же результатом цієї дискусії на сьогодні є колосальна «бібліотека демократичної літератури», обсяг якої дає уявлення про міру зусиль, спрямованих на дослідження феномену демократії. Та незважаючи на титанічний масштаб цих зусиль, коло питань, що виникають стосовно феномену демократії, не зменшується, а навпаки, зростає.

Значна частка цих питань — питань, що стосуються дескрипції наявного буття демократії (відповідь на питання «якою є демократія?»), вирішуються шляхом накопичення емпіричного матеріалу з історії демократичної практики в різних її формах. Але комплекс проблем, пов'язаних з дослідженням джерел самого феномену демократії, його онтологічних передумов (відповідь на запитання «яким чином є можливою демократія?»), на думку сучасних дослідників, залишається полем вільного дискурсу. Однією з особливостей цього дискурсу, на наш погляд, є те, що

демократія (як складний, цілісний соціальний феномен) досліджується досить однобічно — лише в межах політологічного аналізу. Більш продуктивним, на нашу думку, є вивчення феномену демократії в межах комплексного історико-соціологічного дослідження, яке дозволило б простежити розвиток феномену в цілому — одночасно в соціальній, політичній та економічній сферах.

Вивчення розвитку демократії як цілісного соціального феномену на прикладі британського суспільства другої половини XIX — початку XX століття допоможе, з опорою на конкретно-історичне дослідження, системно підійти до відповідей на більш загальні питання, зокрема, стосовно проблеми походження демократії як форми соціального устрою.

Проблема розвитку британського суспільства другої половини XIX — початку XX століття вже вивчалася в деяких аспектах. Існує велика кількість монографій, присвячених вивченню окремих питань його соціального, політичного та економічного розвитку у досліджуваний період. Отже, ці роботи можуть бути покладені в основу нашого дослідження.

Зокрема, існують праці з економічної історії Великої Британії. Серед них можна виділити декілька груп. До першої групи належать роботи, які присвячені питанням внутрішньоекономічного розвитку Сполученого Королівства. Основна увага дослідників у цих роботах приділяється проблемам індустріального розвитку — становлення важкої індустрії, проблемам концентрації та монополізації британської промисловості та фінансів. До другої групи — роботи, які присвячені дослідженню імперської економіки в цілому та стосовно окремих регіонів, а також роботи, які прямо або опосередковано торкаються взаємозв'язків національної та імперської складових економіки Великої Британії. Так, радянська історіографія велику увагу приділяє історії колоніальної експансії і в цілому колоніалізму Великої Британії в II половині XIX ст., зарубіжна історіографія — розробці проблеми ідеологічної імплементації зовнішньої експансії.

Великої уваги заслуговують роботи із соціальної історії британського суспільства. Вони також діляться на кілька груп. Значний пласт інформації міститься в доробку марксистської (радянської та зарубіжної) історіографії, яка приділяла велику увагу історії робітничого руху. Крім цього, мають місце роботи узагальнюючого плану, які охоплюють досліджуваний період та висвітлюють питання соціальної трансформації британського суспільства в цілому.

Існують також роботи з політичної та партійної історії Великої Британії. Цікавий матеріал знаходимо в роботах з політичної історії Великої Британії в досліджуваний період.

Окрім існуючої літератури, має місце широке коло першоджерел, які також стосуються нашої проблеми дослідження. Серед них — статистичні довідники та збірки історичних документів, суспільно-політичні та економічні газети і журнали другої половини XIX — початку XX століття, опубліковані звіти роботи британського парламенту — парламентські дебати. Великої уваги заслуговують також соціологічні, соціально-політичні та публічні виступи, а також мемуари та щоденники політиків (У. Гладстон, Б. Дізраелі та ін.) та громадсько-політичних діячів (Ф. Енгельс, К. Маркс, Е. Бернштейн, М. Вебер) — сучасників подій.

У цілому ж існуючі дослідження присвячені вивченню окремих проблем соціально-економічного (індустріальний розвиток, колоніальна експансія, імперіалізм) та соціально-політичного розвитку (партійне будівництво, відпрацювання урядового курсу стосовно різних боків зовнішньої і внутрішньої політики Великої Британії). Сукупність цих досліджень створює основу для відпрацювання інтегрованого образу британського суспільства другої половини XIX століття. Натомість спостерігається відсутність робіт, які б синтезували в собі наукові висновки, отримані в різних галузях суспільствознавства. Зокрема, й стосовно ймовірності стійкого зв'язку між особливостями соціально-політичної структури, якою відрізняється демократія, і специфікою економічного контексту, у якому ми знаходимо демократичне суспільство. У нашому випадку мова йде про зв'язок між експансіоністським характером економіки та демократизацією британського суспільства в другій половині XIX — на початку XX століття.

Деякі спостереження про можливість такого зв'язку вже було зафіксовано в європейській науковій та суспільно-політичній думці другої половини XIX століття. Ф.Енгельс, зокрема, зазначав, що «Англійський пролетаріат усе більш отримує буржуазні риси так, що та сама буржуазна з усіх націй бажає, мабуть, довести справу врешті-решт до того, щоб мати буржуазну аристократію та буржуазний пролетаріат **поруч** (виділ. жирн. — *Л.Г.*) з буржуазією. Ясно, що з боку нації, що експлуатує увесь світ, це до певної міри правомірно» [6, с. 114]. Пізніше він додає з приводу британської політики швидкої та агресивної колоніальної експансії у 80-х рр. XIX ст.: «Ви запитуєте мене, що думають англійські робітники про колоніальну політику. Те ж саме, що вони думають про політику взагалі, те ж саме, що думають про неї буржуа. Тут навіть немає робітничої партії, є лише консервативна та ліберально-радикальна, а робітничка спокійнісінько користується разом з ними колоніальною монополією Англії та її монополією на світовому ринку» [6, с. 356]. Позицію Ф. Енгельса поділяє видатний російський громадсько-політичний діяч і мислитель В. І. Ленін. Зокрема, він зазначає: «Необхідно відзначити, що в

Англії тенденція імперіалізму розколювати робочих та посилювати опортунізм серед них, породжувати тимчасове загнивання робітничого руху відзначилася набагато раніше, ніж під кінець XIX – початок XX століття. Дві значні відмінні риси імперіалізму мали місце в Англії з половини XIX століття: величезні колоніальні володіння та монопольне положення на всесвітньому ринку [7, с. 270]. Звісно, це слова теоретиків революції, класиків комуністичної соціології. Отже, їхні висновки можуть вважатися тенденційними.

Наприкінці XIX – на початку XX століття концепцію імперіалізму [1] розробляв й Дж. А. Гобсон. Власне, ленінські інтерпретації імперіалізму ґрунтуються на фактичному матеріалі, що міститься в роботах Дж. А. Гобсона. В. І. Ленін приділяє велику увагу цьому дослідженню, робить прискіпливий аналіз і конспект цієї праці в «Зошитах з імперіалізму» та користується багатим фактичним матеріалом цієї роботи в праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» [8, с. 381-414; 9, с. 638-742].

Чим Дж. А. Гобсон, не марксист за своїми політичними поглядами, привернув увагу марксистів? В. І. Ленін зазначає: «Надамо слово Гобсону, який більш, ніж хто-небудь, є «надійним» як свідок, бо його неможливо заіпдозирити у пристрасі до «марксистської правовірності», а з іншого боку — він англієць, який добре володіє інформацією зі стану речей у країні, найбільш багатій колоніями та фінансовим капіталом, а також імперіалістичним досвідом» [9, с. 720]. З цієї ж точки зору доробок Дж. А. Гобсона буде цікавий і нам. Тим більше, що сам Дж. А. Гобсон вважався родоначальником теорії імперіалізму.

Оскільки сам імперіалізм був змістом експансії західних держав, то й названі роботи, у яких доводиться зв'язку між внутрішньою ситуацією в країні та фактом імперіалізму, стають нам у пригоді. Оскільки демократичний устрій є частиною цієї «внутрішньої ситуації», то, на наш погляд, буде правомірним припустити наявність безпосереднього зв'язку між демократією та експансією.

Із цією думкою розглянемо факти з історії Великої Британії другої половини XIX – початку XX століття. У період, що розглядається, спостерігається активізація демократичного процесу, одним з яскравих показників якого є поширення народного представництва в системі виборів до парламенту. У результаті низки реформ виборної системи частка громадян, які отримали право брати участь у виборах, зросла від 9 % у 1864 р. до 30 % у 1914 р. та 74 % у 1921 р. [11, с. 54, 24].

Реформування політичної системи відбувалося на тлі трансформації соціальної структури суспільства. Змінювалося співвідношення між групами за родом зайнятості в напрямку посилення тих груп, які були більш пов'язані зі світовою системою ринкового господарства.

На тлі зменшення частки зайнятих у сільському господарстві спостерігається зростання кількості зайнятих у промисловості, обслуговуванні, й особливо у сфері транспорту та торгівлі.

З урахуванням демографічних змін протягом другої половини XIX – початку XX століття ці відомості отримують інший вигляд. Видобувна галузь (зростання у 4,3 раза), індустріальна промисловість (2,3 р.), конструкції (3,2 р.), обслуговування (2,3 р.), комерція (6,4 р.), транспорт (7,2 р.). Одночасно спостерігається зменшення частки задіяних у сільськогосподарському виробництві [5, с. 161].

Аналіз структури платіжного балансу Великої Британії дозволяє говорити про велике значення посередництва для підтримки ефективності економіки держави. Саме прибутки від обслуговування та зовнішніх інвестицій (на відміну від торгівлі) забезпечували позитивний платіжний баланс.

Отже, система міжнародного посередництва, яку намагалася монополізувати Велика Британія, мала принципове значення — як умова збереження ефективності національної моделі економіки, заснованої на зовнішній експансії.

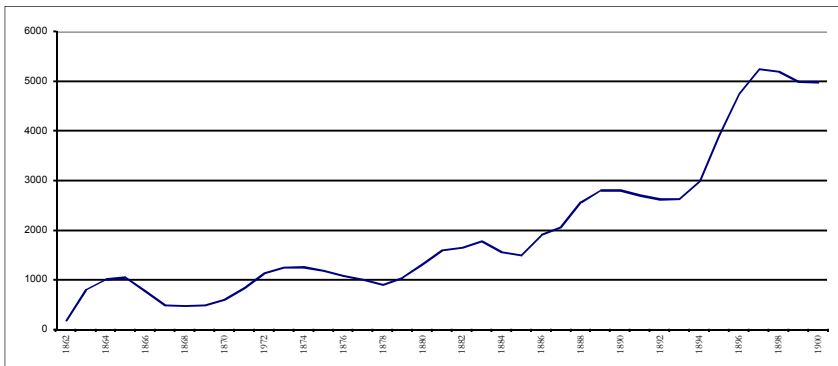
Одночасно економічна модель вплинула на формування соціальної структури — збільшення кількості самодіяльного населення, зростання правоспроможності населення через стабілізацію його економічного положення.

Відомості про розподіл національного багатства між різними верствами населення Сполученого Королівства вказують, що до середнього класу у 1867 році належало приблизно 25 % населення. Формальне право брати участь у виборному процесі на той час мало приблизно 17 % громадян віком від 20 років. Чи не це протиріччя сприяло боротьбі за парламентську реформу, яка точилася в британському суспільстві до 1886 року й завершилася зростанням представництва британського суспільства під час виборного процесу? За реформою 1886 року 28,5 % населення отримали право голосувати на виборах. Наступні зміни (1914 рік) привели до незначного росту частки виборців в британському суспільстві (право голосувати отримали 30 %).

Які ж існували форми участі громадян у «національному підприємстві» — системі, заснованій на економічній експансії?

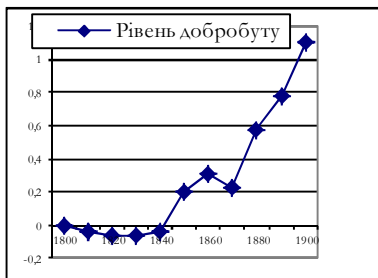
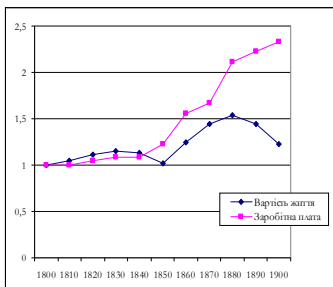
Серед основних слід визначити систему акціонерних підприємств та банків, які розміщували свої активи за кордоном. Не випадково на 60-ті роки припадає різке зростання випуску цінних паперів британськими фінансовими компаніями [11].

Рис. 1. Динаміка зростання чисельності акціонерних товариств Великобританії (1862 – 1900) [14, с. 129].

З одного боку, настільки жваве зростання капіталовкладень громадян — явний індикатор не тільки зростання середнього рівня заможності, але й збільшення частки заможних громадян у структурі британського суспільства.

Рис. 2. Динаміка співвідношення вартості життя та рівня заробітної плати у XIX столітті (за точку відліку прийнята ситуація на 1800 рік) [2, с. 25].

А з іншого — це перспектива нових матеріальних надходжень, шлях розширення соціально-економічної впливовості, укріплення соціальної автономії приватних осіб. Загальна користь, що була отримана всіма акціонерними банками лише в 1890 році, склала 10 250 000 ф. ст.

На тлі зростання кількості акціонерних товариств спостерігалось поширення й іншого засобу піклування громадян про власне процвітання. За нашими відомостями, система ощадних банків лише тільки з 1861 по 1864 рік отримала більше 500 000 вкладників [15, с. 585]. На 1897 рік 22 %

громадян Великобританії мали вкладення в Ощадні каси на загальну суму 4 145 млн франків [2, с. 107]. Можемо обґрунтовано вказати, що клієнтура ощадних банків була різнобарвною. Опосередковано це демонструється навіть на прикладі Франції, яка мала кількість учасників ощадних банків у 25 % від загальної кількості населення. Серед клієнтів ощадних банків зустрічаються підприємці (7,82 %), власники та рантье (15,51 %), особи вільних професій (2,07 %), військові, моряки (2,02 %), службовці (5,37 %), домашня прислуга (10,55 %), робітники, задіяні в промисловості (16,97 %) та сільському господарстві (11,32 %), неповнолітні особи, що не мають професії (28,6 %), особи без певної зайнятості (0,11 %). З них 50 % складало вкладення від 1 до 100 франків та 20 % вкладень на суми від 100 до 500 франків [2, с. 196-197].

Одночасно спостерігалось характерне для другої половини 50-х – 60-х років XIX століття різке зростання депозитних вкладень у акціонерні банки Сполученого Королівства. Зокрема, за підсумками 1845 – 1866 рр. у лондонські банки було здійснено такі вкладення [15, с. 142]:

Рік	Оціночна сума вкладень, фунти стерлінгів
1845 – 1849	09 500 000
1855 – 1859	17 150 000
1860	43 098 000
1861	50 606 000
1862	54 262 000
1863	71 333 000
1864	91 363 000
1865	86 429 000
1866	80 717 000

Акціонери колоніальних компаній безпосередньо брали участь у діяльності керівних органів Великої Британії — на засіданнях парламенту та уряду країни. Слід відзначити, що імперська проблема (особливо у 80-ті рр. XIX ст.) сприяла принциповому єднанню позицій ліберальної та консервативної партій, хоч і залишала місце для відмінностей у способах її вирішення. На думку С. А. Колмакова [3, с. 163], події 1885 – 1886 рр. виявили повну ідентичність поглядів вігів на методи укріплення імперії з принципами консерваторів [3, с. 114-115], що практикували послідовну політику колоніальної експансії. Погляди ці підтримувалися керівними угрупованнями британської буржуазії. Зокрема, впливова «The Times» напередодні виборів 1880 р. вказувала: «Торі слід залишити при владі хоч би з приводу того, що їх зовнішньополітичний курс повинен бути продовжений» [13]. Виявляється й коло зацікавлених у продовженні колоніальної експансії — власники акцій та джингоїсти — текстильні королі.

У 1893 році А. Дж. Гобсон пише: британський капітал, розміщений за кордоном, є джерелом великих прибутків для капіталіста, який шукає місця власному капіталу. Загальний річний прибуток, який Велика

Британія отримує від усієї зовнішньої й колоніальної торгівлі, ввозу та вивозу, визначається ... цифрою 18 млн фунтів стерлінгів ... за 1899 рік. Якщо великою не є ця сума, вона є меншою за суму 90-100 млн фунтів стерлінгів, що складають прибуток від «розміщеного» капіталу — прибуток прошарку рантє [1, с. 59; 9, с. 718].

Отже, власники акцій закордонних підприємств, національні виробники, орієнтовані на збут своїх товарів за кордоном, всі зацікавлені в національному економічному розквіті за рахунок засвоєння ресурсів периферії, одночасно були активними учасниками демократичного процесу всередині метрополії і навіть безпосередніми представниками владних структур, які ці прагнення реалізували, виходячи з інтересів правомочної більшості.

Навіть У. Гладстон, який неодноразово підкреслював «миролюбність» та «прагнення до свободи та справедливості» партії, яку він очолював, свого часу висловлювався досить недвозначно. «Імперське почуття, — казав він, — це уроджене почуття кожного британця» [3, с. 110].

Зовнішньоекономічна діяльність та її значення для внутрішнього, і тим більше внутрішньополітичного життя британського суспільства піддається науковому узагальненню дуже складно. Адже майже неможливо провести верифікацію, наприклад, таких моментів, як вплив колоніального сектора британської економіки на сектор, орієнтований на внутрішній бізнес. Хоч водночас з цим цілком зрозуміло, що збагачення нації приводить до зростання внутрішньої платоспроможності і до розширення груп економічно активних, орієнтованих на задоволення внутрішніх національних потреб. Таким чином, навіть «domestic prosperity» певною мірою є часткою зовнішньоекономічної експансії.

Досить показовими є порівняння таких відомостей. Частка закордонних активів у структурі загальних активів Великої Британії майже точно відповідає проценту населення, яке отримало право участі у виборному процесі.

Рік	Обсяг закордонних активів [14, с. 129]	Частка повноправних громадян [10, с. 29]	Рік
1856	10	9	1863
1885	21	18	1884
1913	30	30	1914

Таким чином, з великою мірою вірогідності можемо сказати, що припущення про присутність зв'язку між характером соціально-політичної організації та специфікою організації економічного життя, яка полягає у принциповому значенні економічної периферії у справі підтримання ефективності національної моделі економіки, має під собою об'єктивно-історичне підґрунтя. Наявність підконтрольного економічного простору надає можливість національній державі таким чином вирішувати проблеми соціально-економічного порядку, коли «контрольний пакет» автономних

суб'єктів економічної й політичної дії знаходять основи для власної соціальної автономії (свободи) в межах загальнонаціональної «компанії» із засвоєння економічних ресурсів периферії. За таких умов створюється підґрунтя для розгортання паралельних процесів: підвищення рівня добробуту громадян, які мешкають у метрополії, складання економічної бази їхньої соціальної автономії (у духовному та політичному вимірах), мотивування їхньої зацікавленості в продовженні традиційного зовнішньоекономічного курсу, укладання на цій основі взаємин «соціального партнерства», що в цілому, на наш погляд, якомога точно дає дескрипцію суті й змісту демократії як соціального феномену.

Замість епілогу можна додати, що під зовнішнім фактором, який у другій половині XIX століття був представлений передусім колоніальною системою, у сучасних умовах може виступати й економічна периферія — поле діяльності національних підприємств за кордонами держави, але не на терені неповноправного економічного простору. В умовах сучасності, у процесі складання глобальної економічної системи громадяни національної держави можуть отримати підґрунтя соціальної автономії завдяки розміщенню частки власних грошових надбань за кордоном. Це і є шлях до укріплення самостійності громадянина перед обличчям сучасної держави, шлях до встановлення колективного контролю над державою — контролю, об'яртованого незалежністю громадянина від самої держави.

Таким чином, демократія майбутнього хоча й не може звільнитися від опори на «зовнішній фактор», але має цілковиту можливість звільнитися від його експлуаторської, агресивно-грабіжницької специфіки — шляхом утворення фрагментарно (регіонально) інтегрованої світової системи національних світів-економік.

Література

1. Hobson J. A. Imperialism. A Study / J. A. Hobson. — L., 1902. — 260 p.
2. Жид Ш. Социально-экономические итоги XIX ст. / Ш. Жид. — Спб, 1896. — 277 с.
3. Колмаков С. А. Идеология и политика либеральной партии Великобритании в 80-е гг. XIX в. / С. А. Колмаков. — М., 1985. — 163 с.
4. English Historical Documents. Vol. XII. (1) 1833 – 1864 / Ed. by David C. Douglas (main) — L., 1956. — 725 p.
5. Mitchell B. R. Second abstract of British historical statistics / B. R. Mitchell, H. G. Jones. — L., 1971. — 227 p.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Об Англии / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М., 1952. — 518 с.
7. Ленин В. И. Империализм, как высшая стадия капитализма (популярный очерк) / В. И. Ленин. // Полное собрание сочинений. Издание пятое. — Т. 27. — М., 1973. — С. 299—426.
8. Ленин В. И. Сочинения / В. И. Ленин. — Т. 28. Тетради по империализму. — М., 1962. — 838 с.
9. Ленин В. И. Избранные произведения / В. И. Ленин. : в 3-х т. — Т. 1. — М., 1982. — 646 с.

10. Даль Р. О демократии / Роберт Даль. — М., 2002. — 208 с.
11. Котрел П. Л. Английские финансовые компании и резкое увеличение выпуска ценных бумаг в 60-х годах XIX столетия : Материалы V Междунар. конгресса эконом. истории (Ленинград, 10-14 августа 1970 г.) / П. Л. Котрел. — Л., 1970. — 1 с.
12. Journal of the Royal statistical Society. — March, 1871. — 704 p.
13. Times, 1880, 21 March. 59. HPD, vol. 272, с.171-172, 1777-1779.
14. Matthews R.C.O. British Economic Growth / Matthews R. C. O., Feinshtein C. H., Odling-Smee J. D. — 1856-1973. — Oxford, 1982. — 712 p.
15. Journal of the Royal statistical Society. — March, 1867. — 911 p.

В статье делается попытка на основе анализа истории британского общества второй половины XIX – начала XX столетия обосновать оригинальную модель, объясняющую возникновение феномена демократии.

Автор пытается обосновать связь между внешнеэкономической экспансией Великобритании и активным развитием демократических институтов внутри страны.

Ключевые слова: демократия, демократизация, Великобритания, международные экономические отношения, миросистемный анализ, экспансия, международные отношения.

On the basis of the analysis of British history of the second part of 19th – beginning of 20th century the author of the article tries to justify the original model that explains the appearance of the democracy phenomenon.

The author seeks to ground the connection between the external economic expansion of the Great Britain and the active development of the democratic institutes on the domestic scene.

Keywords: democracy, democratization, Great Britain, international economic relations, world-system analysis, international relations.

Грицьких Ігор Володимирович — доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії, міжнародних відносин та соціально-політичних наук Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», кандидат історичних наук.

Рецензент: проф. Михайлюк В. П.